

Botos Katalin

Közgazdasági tételek, amelyek áttörésre várnak

Economic Propositions Waiting for a Breakthrough

Összefoglalás

A tanulmány néhány olyan közgazdasági gondolatot vet fel, amelyek az alternatív közgazdasági gondolkodókat napjainkban foglalkoztatják, de nem váltak világméretűben a gazdaságpolitikák részévé. Ilyen az adekvát technológia elve, ami azt jelenti, hogy ne alkalmazzunk tőkeigényes technikát olyan gazdaságban, amelyben bőséggel áll rendelkezésre munkaerő. A másik, hogy a jövedelemelosztás aránytalanságai akadályt jelentik a további gazdasági növekedésnek. A harmadik: megállapítható, hogy a Bretton Woods-i rendszer olyan irányba fejlődött, ami nemzetközi méretekben fokozza a jövedelemaránytalanságokat. A fejlődő országok, sőt egyes OECD-országok is súlyos adósságcspapdába estek. A jelen világrendszer trilemmájából – nemzeti szuverenitás, hiperglobalizáció, demokrácia – egyszerre csak kettő valósítható meg. Célszerűen a globalizációban kell egy lépést visszalépni. Végül megemlítjük a finanszírozási jelenségét, ami azt jelenti, hogy egyre nagyobb hányada a megtermelt jövedelemnek a pénzügyi szektorba áramlik. A szektor szolgából úrrá lett, a hatalmas megtakarítások válságból válságba sodorják a világ gazdaságát. A tanulmány levonja a következtetést: a szabad verseny és demokrácia alapján álló kapitalizmusban a demokrácia válságát tapasztalhatjuk. Morális megújulásra van szükség, hogy megtaláljuk a fenntartható gazdaság és társadalom mechanizmusát.

PROF. DR. BOTOS KATALIN, professor emerita, Szegedi Tudományegyetem (evmka-bor@gmail.com).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B25, B26, B27

Kulcsszavak: globalizáció, adekvát technológia, nemzeti szuverenitás, tőkemozgás szabadsága, financializáció, demokrácia

Summary

The study analyzes some economic theories which are already influencing alternative economic thinking but have yet to become part of economic policies in the world. One of these is adequate technology, which means not using capital-intensive technology in a country where the labour force is abundant. The second is income inequality, which is an obstacle to economic growth. It is not only a moral question. The third is the evolution of the Bretton Woods system, which contributes to growing economic imbalances on an international scale. Many developing countries are suffering from debt-traps. There is a trilemma in the world: hyperglobalisation, democracy and national sovereignty cannot be fulfilled all at once. Probably we have to step back a bit in globalisation. Finally, there is the question of financialisation, which means that the greatest portion of incomes is flowing to the financial sector. Finance has become the lord from the servant and the enormous savings bring the world economy into crises. The conclusion of the study is that we are experiencing the crises of the free market and democracy. We need a moral rejuvenation to find a mechanism for the survival of our economy and society.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B25, B26, B27

Keywords: globalisation, adequate technology, national sovereignty, freedom of capital movement, financialisation, democracy

BEVEZETÉS

Az alternatív közgazdasági gondolkodók számos olyan kérdést vetnek fel korunk irodalmában, amelyek korábban még tabunak számítottak, vagy mivel a gazdaságtudomány nem tekintette a körébe tartozó kérdésnek, a szakma egyszerűen nem tárgyalta ezeket, főképpen pedig nem alapoztak e tételekre gazdaságpolitikát. Márpedig a közgazdaságtannak az (lenne) a célja, hogy megismerve a gazdaság törvényszerűségeit, igyekezzen odahatni, hogy egy hatékonyan működő, sőt, igazságos piaci környezet jöjjön létre.

Mondják, hogy az *igazságos* jelző nem releváns kritérium a közgazdaság-tudományban. Messze vezetne, ha e témába filozófiai mélységekig belevágnánk. Itt és most legyen elég annyi, amennyit erről Stiglitz mondott: „a nem igazságos jövedelemelosztás nemcsak morális kérdés, hanem visszafogja a gazdasági növekedést is” (Stiglitz, 2013). Akkor talán mégiscsak a gazdasági mérlegelés körébe sorolandó!

Idézzünk fel tehát néhány olyan közgazdasági tételt, amelyek, bár egyes tételek elméletileg már korábban is megfogalmazódtak, mégsem törtek át a gyakorlatba. Nem

jelennek meg a gazdaságpolitikában, sem itthon, sem világméretekben. Sőt, elsősorban ott nem.

ADEKVÁT TECHNOLOGIA

Az egyik ilyen fontos kérdés az *adekvát technológia problémája*. A gondolat szorosan összefügg a foglalkoztatáspolitikával. A tételt magát Ernst Schumacher írta le 1973-ban megjelent, *Small is Beautiful* (A kicsi szép) című könyvében (Schumacher, 2014). Gyökerei azonban még régebbre nyúlnak vissza: Gandhi gazdasági tanácsadója és közvetlen munkatársa, az Angliában tanult, az USA-ban doktorált indiai közgazdász, J. C. Kumarappa már a harmincas-negyvenes években megfogalmazta a tételt (Botos, 2016a).

A foglalkoztatáspolitikát a közgazdászszakmai elit a szociológia, politológia síkjára helyezi, pedig vissza kellene utalnia a gazdasági mérlegelés körébe. Lényege, hogy olyan országokban, ahol relatíve olcsó és bővében van a munkaerő, *nem helyes széles körben az ultramodern technológiát alkalmazni*, amelyhez szinte nincs is szükség emberre! Itt természetesen nem az olyan területekre gondolunk, mint a haditechnika vagy az űrkutatás, hanem a „hétköznapi” élet szükségleteire. A csúcstechnológiában értelemszerűen szükség van a gép abszolút pontosságára. A tőke szempontjából persze lehet másutt is értelme a munkaerőt kiváltó stratégiának.

A fejlődő, felzárkózó országok ritkábban foglalkoznak csúcstechnikával. Eltekinünk itt azoktól a nagyhatalmaktól (például Kína), amelyek ugyan (még) nem tartoznak a legfejlettebb országok közé, de világhatalmi szerepük megkérdőjelezhetetlen. (És nem gondolunk most Észak-Koreára sem.) Azonban másutt is gyakran – és szükségtelenül – az egyszerűbb termékek előállítására is a legmodernebb eszközöket használják (még abban az esetben is, amikor a munkabér olcsó lenne).

Mi az oka? Mert a gép például nem sztrájkol... A gép relatíve olcsóbb. (A relatív olcsóság persze viszonylagos fogalom.) Az élők munkának ugyanis, a gépköltségekkel szemben, vannak pótlólagos bérarányos terhei, amelyek megnövelik a bérjellegű kiadásokat. Emellett szükség lehet szociális beruházásokra, juttatásokra is. Mindez megemeli a bér súlyát a költségekben. Ezért sokszor gazdaságosabb géppel kiváltani az élők munkát. A hitel napjainkban olyan bőségben áll rendelkezésre, hogy a gépi megoldás megelőlegezése vállalati szinten olcsóbb. A vállalkozót pedig általában cseppet sem érdeklik az alkalmazott technológia társadalmi következményei. A maximális profitabilitás igénye mellett a tőkében gazdag *vállalatoknak nem éri meg az élők munkája foglalkoztatása*, ha annak kiküszöbölésével nagyobb profitot tudnak realizálni, például a skálahozadék érvényesítésével.

Az emberi munka értelemszerűen nem tud olyan termelékenységet, időegységre jutó termékmennyiséget felmutatni, mint a gép. Ilyenkor nem várhatjuk – pontosabban: hiába várjuk – a magántőkétől, hogy gondoskodjék az emberek megélhetését jelentő foglalkoztatásról. Közösségi szinten azonban a társadalompolitika és a gazdaságpolitika makroszemponjtjainak előtérbe kellene kerülniük!

Makroszinten átlagos gazdasági növekedés akkor is kimutatható, ha csak néhány nagyvállalat profitja nő. Ez elaltatja a gazdaságpolitikuskok figyelmét, akik többnyire

csak az összevont adatokat nézik. Úgy látják, a GDP növekedést jelez, tehát minden rendben van! Ettől azonban az ország lakossága még nyomoroghat. Egy *közösségi szemléletű* – tehát nem csak egy vékony társadalmi réteg (mindenekelőtt a leggazdagabbak) érdekeire figyelő – *gazdaságpolitika* számára nem lehet mindegy, hogy ugyanazt az eredményt milyen munka-tőke arány mellett lehet elérni. Hibát követünk el, ha csak a GDP-adat növekedését figyeljük. A GDP, amely a bér és profit együttese, a tőkének, méghozzá a nemzetközi tőkének kedvelt mércéje (no meg a nemzetközi intézményeké, amelyek ezek szerint csak a tőke szempontjait figyelik, pedig a tagországaik közpolgárainak jólétét is fontosnak kellene tartaniuk).

Arra, hogy a *GDP nem jó mérőszám*, már az IMF kutatói is rádöbbsentek (Stiglitz, 2016a). Mégis, érdemes elidőzni a közelmúltbeli *tényezőár-alakulás* történeténél. A termelés fő tényezői, a munka és a tőke relatív áralakulását illetően Raghuram Rajan, a chicagói egyetemi tanár, az IMF volt főközgazdásza, az indiai jegybank volt elnöke már korábban rámutatott, hogy az USA-ban a kamatok minimálisra csökkentésével eltorzultak a tényezőárak (Rajan, 2010), hiszen így nagyon olcsóvá vált az a technológia, amely az élők munkát kiváltja. Rajan szerint ez olyan *növekedéshez vezetett, amely nem jár a foglalkoztatottság emelkedésével* (Rajan, 2010; Martus, 2016). Amikor a munkanélküliség számos országban igen magas, ez a jelenség egyáltalán nem kívánatos. Még az USA-ban sem, hiszen bár ott nem magas a munkanélküliség átlagos adata, de az alacsonyabb képzettségűek munkája iránti kereslet erősen csökkent. Sőt, ma már a felső szinten képzett, új munkát keresők is nehezen tudnak elhelyezkedni (Reich, 1992). Ez pedig oda vezetett, hogy *az amerikai átlagbér lassan negyedszázada nem emelkedik*, noha a GDP növekszik. Akkor mégis mi növekedett? A (bér+profitból) a profit növekedett, ugyebár. Mondhatjuk-e, hogy a GDP mutatója az egész gazdaság és társadalom helyzetét (érdekét) kifejezi? Nyilvánvalóan nem. A béremelkedés elmaradása számos területen visszafogja a gazdasági növekedést, hiszen visszafogja a kereslet növekedését is.

Ami hazánkat illeti, az elmúlt negyedszázadban viszonylag olcsó volt a munkaerő, mégsem érvényesült olyan gazdaságpolitika, amely ennek kihasználásával – *adekvát technológia* alkalmazásával – kísérelte volna meg a társadalom szükségleteit kielégíteni. Nem olyan technikával megvalósuló beruházásokra került sor, amelyek fő célja a foglalkoztatás lett volna. A gazdaságpolitikát ugyanis éveken át a külföldi (működő) tőke beáramlása irányította, amelyet nem feltétlenül érdekeltek a makrogazdasági következmények. A beáramlásban fontos *szempont volt* az olcsó bér, ezt azonban *tőkeigényes technológiával* párosították. (Egy bő tíz évvel korábbi felmérés [Botos–Botos, 2014] azt mutatta, hogy hazánkban az EU-csatlakozás idején a termelőeszköz körülbelül fele-fele arányban volt hazai, illetve külföldi tulajdonban. A foglalkoztatottságnak azonban csak 20%-át biztosították a külföldi tőkével működő cégek, tehát a hazai tőke foglalkoztatta a munkavállalók 80%-át.) A külföldi tőkétől aligha várhatjuk a foglalkoztatási problémák országos megoldását. A rendszerváltozás óta fokozódó globalizáció még kevesebb esélyt adott az adekvát technológiával működő cégek érvényesülésének. A távol-keleti importdömping aláágott a hazai termelésnek.

Mire is szolgált a privatizáció kapcsán hazánkba áramló, illetve az azóta zöldmezős beruházásként megvalósuló (vagy visszaforgatott) külfölditőke-befektetés? A makro-

és mikrogazdasági szempontok furcsa egybeesését tapasztalhatjuk a tőkebeáramlás folyamatában. A rendszerváltásig döntően kölcsöntőke áramlott be, azt követően termelőtőke is. Devizára égető szükségünk volt a külső adósságunk csökkentése céljából. (A gazdaságpolitika egyik legfőbb rendezőelve szinte mindig – de a rendszerváltozás kezdeti szakaszában különösen – az volt, hogy biztosítsuk a minél nagyobb mértékű külfölditőke-beáramlást.) Ez azonban figyelmen kívül hagyta a foglalkoztatáspolitikai szempontjait.

1990 után a külföldi tőke mindenekelőtt az olcsón megszerezhető privatizációs javak miatt jött hazánkba. Ezen belül is elsősorban a nem túlzottan munkaigényes infrastrukturális szolgáltatások területére áramlott (gáz-, víz-, áramszolgáltatás). Ezek viszont *biztos hazai piacot jelentettek* (Botos–Botos, 2014). (Olykor az egyéb területekre bejövő privatizációs tőke *piacot vett meg*. Megszüntette a hazai termelést, így teret szerezve saját termékei exportja számára, lásd cukoripar.)

Később, a 2000-es években s különösen az Orbán-kormányok idején megvalósuló reindusztrializáció nyomán már látszottak kormányzati törekvések a foglalkoztatáspolitikai javítására. Sajnos azonban bár a bejövő tőke a viszonylag alacsony bérszínvonalat figyelembe vette, ezt azonban továbbra is az egyébként magas szintű technikával párosította. Így nagy termelékenységgel, ugyanakkor alacsony bérköltségekkel termelt. Nyilvánvalóan az eddigi üzletpolitika egy exportorientált iparpolitika megvalósulásához vezet. Az autógyártás fő piaca például nem a viszonylag szűk magyar felvevőpiac, hanem a külföldi piacok. (Egyébként, más országokkal összehasonlítva, fajlagosan meglehetősen magas a magyar autótulajdonlás.) Ma már ezeknél az autóipari létesítményeknél – Győr, Kecskemét – az elmúlt évtizedekben elhanyagolt szakmai képzések következtében bizonyos munkaerőhiány is tapasztalható, amely legalább valamelyes béremelésre ösztönöz. (Csak napjainkban hallunk híreket arról, hogy egyes külföldi cégek magasabb képzettséget igénylő munkafázisokat is ide telepítenek majd.)

Azok a hazai (adekvát tőkét igénylő) vállalkozások azonban, amelyek a magyar piac számtalan szükségletének kielégítésére képesek lennének, és *termelésükkel szélesebb körű foglalkoztatást tudnának biztosítani*, egyszerűen *versenyképtelenek a beáramló importtal szemben*. Alig van lehetőség az olcsó távol-keleti – de akár európai – egyszerűbb termékek kiváltására, ezeknek a termékeknek a hazai előállítására a még meglévő – az adekvát technológiához alkalmas – munkaerőbázisunkon. A belföldi piacot letarolja az import. Szóban szinte valamennyi kormány zászlajára tűzte a hazai kisvállalkozások segítségét, ez azonban – jó esetben – inkább csak a forráshoz jutás terén tudott megvalósulni. Napjainkban is igyekszik a kormányzat olcsó forráshoz juttatni a kisvállalkozókat. Vajon miért szerények az eredmények? Hiába vesszük a vödröt a lóhoz, ha nem akar inni: ha nem eléggé ígéretes a felvevőpiac, amire egy beruházást alapozni lehetne, akkor kevesen élnek a lehetőséggel.

Nem eléggé hatékony tehát a kisvállalkozásokat támogató politikánk. Még mindig valami homályos, absztrakt „piac” fogalomrendszerében fogalmazódik meg. Márpedig a globalizmus korában „a piac” versenye – ami gyakorlatilag mindig nemzetközi verseny – ellehetetleníti a kevésbé tőkeerős hazai megoldásokat. Az adekvát technológiát alkalmazó, kis- és közepes vállalkozások segítéséhez tehát rendkívül fontos lenne

a lokális piacok garantálása. Enélkül a globális verseny, a beözönlő import minden hazai erőfeszítést elsöpör. Olyan olcsón gyártott termékeket hoznak be, amelyeket még a mi béreinkhez képest is alacsonyabb élőmunkaköltséggel s ugyanakkor olyan fejlett technológiával állítottak elő, hogy azokkal a magyar kisvállalkozók nem tudnak versenyezni. A távol-keleti cégek a sorozatgyártással olyan hatalmas előnyt biztosítanak a saját maguk számára, hogy az a nagy távolságra történő szállítási költségeket is lenul-lázza. Ha kell, ezek a tőkeerős kereskedőcégek átmeneti áldozatokat is tudnak vállalni a piacra való betörés érdekében. Ámbár, az ázsiai vállalkozók fajlagos folyó költségei annyira alacsonyak, hogy a dömpingvádát se teszik ellenük felhozhatóvá. Hogy ez az ő gazdaságuk foglalkoztatáspolitikája szempontjából mennyire hasznos, az kérdéses. De tény, hogy pl. Kína százmilliókat emelt ki a mélyszegénységből, így ők a maguk részéről minden bizonnyal sikeresnek értékelik ezt az iparpolitikát.

De Kína sem a hazai piacra termel elsődlegesen: hatalmas exportpotenciálok épültek ki az ázsiai tengerparti övezetekben. Úgy is fogalmazhatunk, hogy *Ázsiából milliárdos munkaerő-kínálat kapcsolódott be a világpiacba.* Ez a fejlettebb országok béreit leszorítja. S bizony, ez ránk is érvényes: a mi béreink még fölülte vannak az ázsiai szín-vonalnak. Mivel az Ázsiából behozott termékeket ugyanakkor magas technikával, nagy sorozatban gyártják, a béren kívüli költségeik is alacsonyabbak. Ezért tarol az import, és ezért csökken például még a hagyományos magyar vöröshagyma, fokhagyma ter-mésterülete is, hiszen a termelők nem tudnak versenyezni a kínai behozattal.

De más területek termékeire is igaz ez. A borpiacot csaknem teljesen tönkreteszi a beáramló, rendkívül olcsó behozatal. Teljességgel érthetetlen például, hogy az egysze-rű szerszámok, mezőgazdasági eszközök előállítását is ellehetetleníti a finn import. Pe-dig ezek előállításához nincs szükség olyan szakértelemre, amellyel ne rendelkez-nénk itthon, és a béreink minden bizonnyal kisebbek a nyugat-európainál. Mégis alig van hazai gyártás a fenti termékekből. A gazdaságos termeléshez elégséges piac lenne az ország határain belül is. Nehezen érthető tehát – elsősorban a tőkehiánnyal magyará-zák –, hogy miért nincs erre mégsem hazai vállalkozó, miért nyugat-európai importot hozunk be ezekből a termékekből. Nyilván a menedzsment-, marketing-, piacszervezé-si ismeretek szintje is akadályt jelent. Viszont az, hogy két és fél évtized kevés volt ezen ismeretek pótlásához, igencsak elgondolkodtató.

Joggal vetődhet fel, hogy ezek a protekcionizmusra utaló gondolatok retrográdak. Azonban *nem a mindenáron való importhelyettesítés* protekcionista elvét látszik szükséges-nek hazai viszonyainkban érvényre juttatni, csupán az *adekvát technológiáét.*

A magyar kormányzatok, amint ezt tapasztalhattuk az elmúlt évtizedekben, az élő-munka terheinek folyamatos csökkentésével próbáltak segíteni a hazai vállalkozások versenyképességének növelésében. (Más kelet-európai országokban is ezt az utat kö-vették. Mindenki az alacsony bérszínvonalal kívánt versenyképes maradni.) Béreink ugyan – mint utaltunk rá – alacsonyabbak voltak, és még mindig azok maradtak a nyugat-európai színvonalhoz képest, de mégsem csökkentek le az ázsiai szintre. A bér-terheket (járulékokat, adókat) viszont a kormányzatok erőteljesen csökkentették.

A járulékmérséklést azonban a kormányzat a jövő számlájára teszi. A tb-járulékok általános csökkentése kellemes ajándékot jelent a multcégeknek, amelyeknek az

európai bérköltségekhez képest *így is olcsók voltunk*. Igaz, kétségtelenül könnyebbséget jelentett a kisebb hazai vállalkozók számára, amelyek egyébként a foglalkoztatás nagyobb részének terhét viselik, és már mindenképpen versenyképességük határán vannak. (A folyamatos minimálbér-emelés is nagy kihívás számukra.) És ami érdekes, maguk a munkavállalók is az olyan foglalkoztatási formákat preferálják, amelyek adóterhe (járulékterhe) alacsonyabb. Hisz így valamivel több elkölthető pénzük marad.

De mindez annak az árán történt, hogy a nagy elosztórendszerekben halmozódnak a feszültségek. Az egészségügynek már most kevés az egészségbiztosítási alaphoz származó (bérarányos) forrása. A munkaképes korosztály demográfiai csökkenése miatt az alacsonyra levitt járulékszint (amely most a szociális hozzájárulási adót is jelenti) kevés államháztartási bevételt hoz majd. A nyugdíjrendszer nem tud tartalékot képezni a járulékfizetők számában 2030 körül várható hirtelen és határozott demográfiai visszaesésre. A munkavállalók jelenlegi előnyösebb bérösszegekhez jutása azt jelenti, hogy néhány évtized múlva viszont csak igen csekély nyugdíjjal számolhatnak. Egyre jobban kirajzolódik a fenyegető jövőkép, melynek eredménye a várhatóan nagyon alacsony átlagnyugdíj-színvonal lesz. *Az időskori szegénység beköszöntése vár ránk*. Elgondolkodtató, hogy az emberek ezzel valójában nemigen törődnek; növekedett ugyan a nyugdíjcélú megtakarítások volumene, de a probléma komolyságát nem érzékelik. Majdcsak lesz valahogy: a politikának szüksége van a nyugdíjas szavazókra, majd kitalálnak valamit.

A kormányzat a jövedelem adóterheit is mérsékelte az elmúlt években, amely segítség volt a bérből élőknek, és valóban némi fogyasztásnövekedést hozott. Sajnos azonban ezt nálunk jól megcsapolta a devizahiteles csőd, ami elvitte a szegényebbek minden fölös fillérjét (s volt, ahol a nem fölőset is).

A bérköltségek „versenyképesebbé tétele” csak megerősítette (az egyébként is alapvetően) a bérkülönbségen alapuló külfölditőke-beáramlást. *Olyan fejlesztő állam koncepció kellene*, amely elképzelhetővé teszi, sőt, eredményezi az érdemibb munkafázisok hazánkba telepítését. A kormányzat már felismerte az alacsony bérek problémáját. Ebben az elvándorlás miatti munkaerőhiány is szerepet játszott. Ez azonban sokkal részletesebb gazdaságpolitikai ösztönzőrendszer kidolgozását kívánja meg, mint a „majd a piac” elvére alapozó laissez passer magatartás, amely a korábbi időszakot jellemezte. Nyilván nem lehet szorgalmazni a befektetéseket, ha nem áll rendelkezésre a magasabb szintű munka végzésére alkalmas munkaerő. Ami azt jelenti, hogy az államnak az oktatásra fordított beruházások és folyó finanszírozás emelését is el kell érnie, vagyis *be kell fektetnie a jövőbe!* (Ami viszont az elmúlt években a válság megszorításai miatt éppen elmaradt.)

A JÖVEDELEMEGYENLŐTLENSÉGEK FOKOZÓDÁSA

Az előzőhöz kapcsolódó téma a *jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek fokozódása*. Ez a trend mind a világban, mind nálunk tapasztalható. Elkerülhetetlen törvényszerűségről van szó? Mi a jelenség oka? A kérdést elsősorban a „záslóshajó” tapasztalatai alapján vizsgáljuk.

Joseph Stiglitz két utóbbi könyvében (Stiglitz, 2013; 2016a) sokoldalúan mutatta be, hogy az a gazdaságideológia, amely uralkodóvá vált az USA-ban a Reagan-korszak után, társadalmi méreteken kudarchoz vezetett. Természetesen akkor, *ha a társadalom céljának az erős középosztály kialakulását tekintjük*. Sőt ez a cél nemhogy nem valósult meg, de egyenesen romlott a középosztály helyzete. Stiglitz rámutatott, hogy a 99% jövedelmi helyzete rosszabbodott, míg az 1% helyzetének kiugró javulása következett be. Ez jelentős részben az USA adórendszerének következménye. Az átlag amerikaiak *vagyoni helyzete 2014-ben 40%-kal rosszabb, mint negyedszázaddal korábban*, miközben a GDP növekedett. Mi az oka annak, hogy az átlag amerikai helyzete egzisztenciálisan sokkal bizonytalanabb, mint három évtizede volt?

A „hagyjuk a pénzt a polgárok zsebében” elv, amivel Amerikában Reagan és a republikánusok az adócsökkentések mellett érveltek, leginkább a gazdagabbak adóterhein könnyített. Stiglitz bemutatta, hogy fajlagosan mennyivel kisebb jövedelemadó-terhet viselnek Amerikában az 1% tagjai, mint a 99%-ba tartozók (Stiglitz, 2013; 2016a). A vállalatok adóteher-viselés alóli kibújása gyakorlati problémát jelent. (Ez egyébként a magyar adórendszerben is létező gond.)

Ha az alacsonyabb jövedelmű társadalmi rétegeknél nem nő a reálkereslet, akkor egészen biztosan lassan bővíülhet a hazai fogyasztási piac is. Ilyen esetben csak az exportorientált iparfejlesztés a kiút, amelyet a (liberális) gazdaságpolitika a rendszerváltás előtt és után is folyamatosan szorgalmazott nálunk is.

Gondolkodjunk el egy kicsit hazai viszonyainkon. Joggal vetődik fel a kérdés: *miért nem emelkedett érdemben az átlagbér a közelmúltig?* Azért, mert a beáramló külföldi tőke legfeljebb a bérszempontból gazdaságos, egyszerűbb összeszerelő munkákat profilírozta ránk. Mint fentebb láttuk, az érdemi munkafázisokat nem „exportálja”. A *fejlesztést, irányítást, a jobban fizető munkahelyeket a külföldi cég menedzserei megtartják maguknak és anyaországi munkatársaiknak*. Robert Reich az amerikai gazdaságot vizsgálva már jó negyedszázada kimutatta, hogy egy ország gazdagsága, fejlettsége, fajlagos GDP-je nem attól függ, hogy hazai vagy külföldi tőketulajdonos van-e jelen, hanem elsősorban attól, hogy mennyi jól fizetett *hazai munkatársat* alkalmaz a hazai gazdaságban a működő vállalkozás (Reich, 1992). A gazdaság fejlettségi szintjének emelkedését a kvalifikált, nemzetközileg is versenyképes munkát ellátni képes emberek alkalmazása eredményezheti, függetlenül attól, milyen nemzetiségű a tőke tulajdonosa. Az állami jólét növekedése az alkalmazott munkaerő minőségétől és annak honorálásától függ. Hiszen bérük elvileg ennek függvénye!

Ismert tény, hogy a fejlett világban a *GDP összetételében a bérjellegű elem nagysága döntő*. A bér- és tőkejövedelem hányada egyaránt fele-fele, de inkább a bér javára van eltolódás. Nálunk ez éppen fordítva van, 40-60% az arány, a bér hátrányára. Áruklódó adat ez a mikrogazdasági szinten versenyképessé tevő bérek makrogazdasági hatásáról! Továbbá: mi azon néhány ország közé tartozunk, ahol *a GNP alacsonyabb, mint a GDP*. Vagyis a külföldi tulajdonosok az itt termelt profit jelentős részét *hazautalják*. Ezt nem kompenzálja a visszatartott profit, mert a kiáramló magyar tőkebefektetés sokkal kisebb volumenű, mint a beáramló külföldi tőke. A mi GDP-nk emelkedése tehát nem az itt élők jövedelmének növekedését jelenti, hanem – döntő hányadban – a profit nő-

vekedését, még hozzá a külföldi kézben lévő vállalkozásoknál, amiből maga az ország (bérben, adóban) viszonylag kevésbé részesedik. Kevés foglalkoztatásbővítést jelent a vállalkozásoknál maradót profit, akkor is, ha viszonylag számottevő az újrabefektetés. Alacsonyak a társasági adók, sok a vállalatok anyavállalati hitele, aminek kamatterhe ismét csak nem adózás alá eső tétel az itt lévő multinacionális vállalatok számára, hanem költség. Vagyis az állam sem részesedik megfelelően az itt termelt jövedelmekből, még ha a költségvetésbe befizetett adók nagyobb hányada ered is a külföldi tulajdonú cégektől. Ez csak azt mutatja, hogy a magyar tőketulajdonosok jövedelmezősége igen alacsony, *nincs miből adózniuk*. A magyar jövedelemelosztórendszer tehát nálunk is gátja a hazai piac bővülésén alapuló gazdaságnövekedésnek.

Valójában ezzel már érintettük a harmadik témakört is. Ez pedig a jelenlegi *nemzetközi pénzügyi rendszer*.

BRETTON WOODS: VISSZA A GYÖKEREKHEZ?

Gondolkodásunk kiindulópontja Dani Rodrik könyve, *A globalizáció paradoxona* (Rodrik, 2015). A mű világosan bemutatja, hogy a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer olyan változásokon ment keresztül, amelyek *nem egyformán előnyösek* valamennyi résztvevő számára, hanem valójában a nemzetközi jövedelempolarizációt szolgálják. A statisztika ugyan azt jelzi, hogy a fejlődő, felzárkózó országok a globalizmus haszonélvezői voltak (lásd Kína), hiszen az egy főre jutó GDP jelentősen nőtt ezekben a gazdaságokban. Sőt egyesekben sokkal nagyobb ütemben emelkedett, mint a fejlett gazdaságokban.

Ez a tény azonban jól megfér azzal az állítással, hogy a globalizmus szabad tőkeáramlása rendkívül sebezhető helyzetbe hozott számtalan országot. Fejlettekben és fejlődőekben egyaránt rengetegen veszítik el a munkalehetőségeiket. A külföldi import a fejlett országokban is letarolja a piacokat. A fejlődő országokban sok esetben a nem adekvát technológiát alkalmazó tőkebeáramlás rontja a hazai termelők foglalkoztatási lehetőségeit. Egyes területek valóban fejlődnek bizonyos felzárkózó országokon belül, s ezekben a beáramló tőke kétségtelenül teremt is számos munkahelyet, *de máshol gyakran többet szüntet meg*. Miért? Mert az adott fejlődő országban, ahová a tőke áramlik, a bevitt korszerű technológia valójában kevés munkást alkalmazó jellegű (azaz igen korszerű, korábbi fogalmaink szerint *nem adekvát technológiájú*), a fejlett országokban viszont, ahonnan a termelést elviszik, és ahová a fejlődő országokban rendkívül olcsón termelt termékmennyiség beáramlik, *megszűnnek a munkahelyek*, vagy csökkennek a bérek az importverseny miatt.

A globalizmus elkötelezett hívei azt hirdetik, hogy a szabadkereskedelem és tőkeáramlás világméretben összességében előnyös. Állítják, hogy nem a globalizmus változtatta meg a bérviszonyokat, hanem *maga a technológiai haladás*, amely egyértelműen leértékeli a nem képzett munkaerőt. Arra van szükség, mondják, hogy a fejlett országokban a munkaerő gyors és megfelelő képzéssel alkalmazkodjék az új világgazdasági kihívásokhoz. Arra viszont nem utalnak, hogy éppen *ez nem megy olyan ütemben*, mint kellene. (Ahogy arra sem, hogy miért; például az oktatási költségek drágulására.)

Meglehet tehát, hogy valóban a technikai haladás a bértorzulások oka, de vitathatatlan, hogy ezt a hatást erősíti a szabad tőkemozgás.

Rodrik világosan megfogalmazza, hogy amíg a globalizáció korábbi szakaszaiban a tőkeáramlások korlátozásával tudott egy fejlődő ország valamelyest önálló gazdaságpolitikát folytatni, a jelen pénzügyi mechanizmus ettől a lehetőségtől megfosztotta őket. Ez sok országot nyomorba taszít. (Persze nem szabad elfelejteni, hogy a nyomorban a népességrobbanásnak is jelentős szerepe van.) Állítása szerint a modern világ egy sajátos trilemmával néz szembe. A nemzetközi piacok és a nemzeti keretekben működő demokráciák között ellentmondás feszül. *Nem lehet egyszerre akarni a hiperglobalizációt, a demokráciát és a nemzeti szuverenitást.* A három cél egyszerre nem valósulhat meg, közülük legfeljebb csak kettő.

A trilemmát három módon oldhatjuk fel:

- korlátozzuk a nemzeti keretek között működő demokráciát, hogy minimalizáljuk a tranzakciós költségeket, és figyelmen kívül hagyjuk, hogy a nemzetközi folyamatok időnként társadalmi feszültségeket okoznak az országban; vagy

- korlátozhatjuk a globalizációt, biztosítva ezzel a hazai demokrácia kiteljesedését; vagy

- globalizálhatjuk a demokráciát, amivel azonban korlátozzuk a nemzeti szuverenitást. Ez a nemzetközi kapcsolatok olyan fejlesztését jelenti, ami egyfajta demokratikus alapon működő világállam felé mutat (erre még nem látszik érettnnek a világ).

Valamennyi célt egyidejűleg bizonyosan nem tudjuk elérni. Thomas Friedman amerikai zsnurnaliszta úgy fogalmazott: a globalizáció korában az országoknak „aranyból szőtt kényszerzubbonyt” kell hordaniuk (Rodrik, 2015:255), hogy a hazai pénzügyi helyzetet olyan vonzó egyensúlyban tartsák, amely „tetszik” a nemzetközi tőkepiacok szereplőinek. E szerint azonban a *kormányok nem szuverének!* Az a feladatuk, hogy a feltételeket megteremtsék, amelyek mellett biztosított a külföldi tőke érdekeltsége a gazdaságban. Tehát alárendeltek a külföldi tőke céljainak. Ha ennek az ára a szigorú szükségállapot rákényszerítése az országra – mint pl. egyes országoknál az eurózóna jelenlegi válságos helyzetében –, akkor aligha beszélhetünk globális demokráciáról. De semmiképp sem beszélhetünk teljes nemzeti szuverenitásról. A hiperglobalizáció érvényesüléséhez – Rodrik kifejezésével élve – szükség volna a „belpolitika kiszorítására” (Rodrik, 2015:256). A jegybankok, pénzügyi hatóságok elszigetelődnek, a társadalombiztosítás eltűnik vagy privatizálódik, az adórendszer változtatása az adócsökkentésekért folytatott lobbizás következtében változik, alakul (Rodrik, 2015; Stiglitz, 2016a). A munkaadók és munkavállalók közötti kohézió csökken (Dardot–Laval, 2013). A hazai befektetési célokat a befektetői bizalom fenntartásának kötelezettsége váltja fel. Így a hosszú távú infrastrukturális beruházások kiszorulnak az államháztartás kereiteiből (Truger, 2015). A fentebbi felsorolást azért adatoltam szinte mondatonként, mert ezek a gondolatok nem egy-két szerzőt jellemeznek. Mindenesetre komplexebben közelítik meg a kérdést, mint a globalizmus szabad tőkeáramlását feltétel nélkül elfogadó szakértők.

Rodrik úgy véli, a *globális föderatív politika* lehetne az, ami zöld utat biztosítana a globalizáció világméretű kiteljesedése demokratikus megoldásának. Ez valójában nem

más, mint az amerikai állam rendszere, csak globális szinten. Létrejöttét várni azonban a jelen politikai helyzetben s annak belátható időn belüli alakulásában nem reális. A nemzeti szuverenitások korlátozásának fentebb leírt gyakorlata a társadalmi feszültségek olyan súlyosbodását eredményezheti, amely robbanáshoz vezethet. A másik lehetőség, a demokrácia feladása pedig társadalmi szempontból semmiképp sem kívánatos (még akkor sem, ha Kína autoriter állama szemmel láthatólag megfér valahogy a piacgazdasággal, és polgárai jó részének jelentős életszínvonal-javulást hozott). Mert demokrácia híján mi garantálná, hogy nem kerül-e hatalomra egy másfajta *autoriter vezetés*, amely – mint Észak-Koreában – az emberek nyomora árán is képes fantaszta céljait keresztülvinni? Az elmúlt hetven évben e téren volt kellő tapasztalat a világban, és itt, Kelet-Közép-Európában. Most már csak az a kérdés maradt, hogy a demokrácia képes lesz-e, és hol, egy ilyen fejleményt megakadályozni. Alapvető ideológiai-kulturális, sőt bizonyos mértékig vallási alapok nélkül valóban nincs rá biztosíték. (Ezt mutatják napjaink világméretű történései, főképp az arab világban.) De ha így van, akkor az egyetlen reális gazdasági alternatíva a globalizáció bizonyos korlátozása marad. Rodrik szerint erre szükség is van.

Mellesleg, Kína az eddig követett monetáris politikájával – az export ösztönzése érdekében alulértékeltten tartott jüannal – valójában egyfajta védelmet biztosított a maga számára, kihasználva a nemzetközi szervezetek szabályozásában lehetséges kiskapukat és azt a sajátos körülményt, hogy a *pénzhígítás* a rendkívül magas kínai megtakarítási hajlandóság miatt *nem okozott* jelentős, korrekcióra kényszerítő *inflációt* az országban. Legalábbis eddig. Tegyük hozzá, hogy nemzetközi finanszírozási tevékenységében, amit ez a politika lehetővé tett a hatalmas devizatartalékokkal, az *Egyesült Államok is érdekelt volt*, hiszen az amerikai deficitet és államadósságot finanszírozta.

Rodrik javaslatának értelmében a nemzetközi pénzügyekben vissza kellene állni a második világháború utáni első negyedszázad nemzetközi pénzügyi rendszerének gyakorlatára. Bretton Woods garantálta a nemzetközi kereskedelmi és fizetési forgalom szabadságát, de a tőkemozgások terén *megengedett bizonyos korlátozásokat*. Védekezési mechanizmusok nélkül ugyanis a szabad verseny olyan, mint a sánták és olimpikonok mérkőzése, amelyben a vesztesek kódolva vannak. Ma már maga az IMF egyes szakértői is elismerik, hogy a szükségállapotok fundamentalista politikája – amit Stiglitz valamiféle „hooveri megoldásnak” nevez – nem járható út (Stiglitz, 2016b). (Hoover amerikai elnök szigorú megszorításos politikája volt az utolsó csepp a pohárban, amely az 1929-ben kirobbant nagy világválsághoz vezetett.) S ha figyelembe vesszük, hogy ma az európai perifériaországokban a munkanélküliség mértéke eléri, sőt meghaladja a 1929–1933-as válság adatait, el kell gondolkodni e hasonlóságon. Akkor is összeomlott az aranystandard, és hatalmas gazdasági visszaesés következett be. Hogy ez mennyiben készítette elő a tragikus második világháborút, nehéz lenne megmondani, de aligha lehet vitatni az összefüggést. És most ezeket a megszorításokat erőltetjük Európában (és számos fejlődő országban is)? Mindenesetre az Egyesült Államok a maga részéről az állami eladósodást, a szabályozások szigorítását, tehát a határozott *állami beavatkozást* választotta. (Hogy ezt hogyan, milyen alapon tehette meg úgy, ahogy megtette, arra most nem térünk ki.)

A FINANCIALIZÁCIÓ

Negyedikként idézzük fel *a pénzügyek általános kérdéskörét*. Számos lejárt szavatosságú törvényszerűsége fogunk itt is találni. Nézzük először a monetáris politikát!

Évtizedek nemzedékei tanulták úgy, hogy a pénzteremtést *a jegybankok szabályozzák* a monetáris politika eszköztárával. A pénzügyi szektor pedig nem egyéb, mint a gazdaság hatékonyabb működésének szolgálatában álló, pénzközvetítő intézmény, amelyet megfelelő szabályozások tartanak kordában. Pénzt valójában csak a jegybank teremt, s ezt a kereskedelmi bankok multiplikálják. Így tanultuk és tanítottuk.

Mindez napjainkra elavulttá vált. A jegybank természetesen valóban *teremt* pénzt (lásd a kínai politikát), de ma már elfogadott, hogy *a kereskedelmi bankszektor is önállóan teremt pénzt*. A jegybank pedig nem meghatározza ezt, hanem többnyire csak utánamegy a folyamatoknak a szabályozással. A tartalékráta mint pénzmultiplikátor elvesztette érdemi pénzmennyiség-szabályozó hatását. (Már csak azért is, mert számos helyen nulla vagy annak közelében van.) Nem kell a jegybankpénzt multiplikálni, van belőle elég a rendszerben...

A gazdaság növekedését tehát a pénzügyi intézmények pénzteremtő döntései befolyásolják. Mitől függenek ezek? A bankszektort szinte kizárólag a profittermelés szempontjai vezérlik, nem a realgazdaság szolgálata. *Ez alapvető változás a korábbi időkhez képest.* Mindegy is a profittermelés volt a bankipar célja, de nem mindegy, hogy minek a révén. Amíg a szükségletek ugrásszerű bővülése következtében kínáló piacok kielégítéséhez nem lehetett eleget termelni, addig számos réalberuházási lehetőség kínálkozott. Most azonban a (fizetőképes) kereslet telítetté vált. A banki szektor mindent megtesz, hogy felkutasson befektetésre, tehát finanszírozásra alkalmas területeket. Mivel azonban, mint az előző pontokban láttuk, a bérből élők jövedelme nem bővül arányosan, így a réalberuházások helyett gyakran a spekuláció felé fordul. Ezért még mindig jobb egy olyan értékpapír megvásárlása – akár felárral is –, amely egy dinamikus fejlődést ígérő cég papírja, mint a megkeresett és megtakarított jövedelmeket parlagon hagyni. (A folyószámlán lévő pénz ugyanis nem hoz semmit, s napjainkban a betétszámlán is keveset.) Az ilyen értékpapír-kereslet azonban felhajtja a dinamikus ágazatok értékpapírjainak árát. Erre a pénzügyi szektor hitelfinanszírozással rá is játszik, adott esetben hitelnyújtással segíti. (Már 1929 előtt is ez volt az egyik probléma.) Megfelelő szabályozás híján sorozatosan alakulnak ki a pénzpiaci buborékok (lásd a 2000-es években a dotkomválságot, majd 2007 után a jelzálogpiaci válságot). A réalberuházások növelésére csak úgy van lehetőség, ha:

- a lakosság többet fogyaszt, mint amennyit keres, gyakorlatilag hitelből, vagyis a jövőbeli jövedelmét előrehozza, annak terhére fogyaszt. Így lehetőséget ad a tőkének a termelésbővítésre, kapacitások kihasználására, további profitrealizálásra; illetve
- ha olyan szükségleteket sikerül generálni, amelyek a lakosság számára vagyontöbbletet jelentenek, hitelből. Ilyen a jelzáloghitelre történő ingatlanvásárlás.

A nettó vagyon természetesen csak a hitel törlesztésének mértékében nő. A törlesztési késedelembe eső, törleszteni képtelen fél azonban a jelzálog miatt elveszítheti még a hitel saját részeként befizetett megtakarítását is. A jelzálog-finanszírozásnál a

pénzügyi szektor éppúgy a jövőbeni jövedelmeket terheli le a nyújtott hitelekkel, mint a fogyasztási hiteleknel, méghozzá a fogyasztási hiteleknel jóval hosszabb időtartamra. Mivel nagyon jelentős összegeket hiteleznek meg, éppen ezért kötik ki az ingatlanra a jelzálogot. Feltételezik, hogy a jövedelemből lesz olyan rendszeres megtakarítási hányad, amely a hitel törlesztésével *vagyonképzést* szolgálhat. A csáberő itt az, hogy a lakásba nyomban be lehet költözni, s ez a tulajdon érzetét kelti, és a törlesztés ténylegesen kiváltja a lakásbérlet költségeit. A bank azután e jelzálogokkal fedezett hiteleket értékpapírosítva, a maga részéről további kihelyezhető forráshoz jutott, az amerikai gyakorlat szerint. Pontosabban, mérlege az értékpapírosított hitelek értékesítéséből származó készpénzakzívakkal egyensúlyban lesz, és megnyílik előtte a további jövedelmező pénzteremtési lehetőség útja.

Miből nyújtják a bankok ezeket a hiteleket? Láthatjuk: *pénzteremtésből*. A bankok a hitel nyújtásával egyidejűleg teremtenek pénzt, mérlegük két oldalát megemelve: itt a hitel, aktíva mint követelés, ott a betét, a bankpasszíva, ami a teremtett pénz számára történő jóváírásából ered. Ami tehát a bank kötelezettségét jelenti a hiteligénylő felé. Ez ugyan csak kereskedelmi banki pénz, de nem gond jegybankpénzzé alakítani. A bankok ugyanis helyt tudnak állni a finanszírozás jegybankpénzigényét tekintve, hiszen a gazdaságban már meglévő jelentős pénzügyi megtakarítások a rendelkezésükre állnak, akár saját maguknál lévő betétállományok, akár más pénzintézettől való kölcsönök útján. És a jegybank, ha kell, gyakorlatilag utánamegy jegybankpénzteremtéssel a meghozott kereskedelmi banki döntéseknek, megteremtí a szükséges jegybankpénzt. (Bizonyos korlátozást a bankfelügyeleti tőkeegfelelési szabályok jelentenek a kereskedelmi bankoknál, de ezek is elég ügyesen kezelhetők: pénzügyi innovációk, alárendelt kölcsöntőkéek stb.)

A pénzszektor tehát részben termelést, részben fogyasztást hitelez meg. Finanszíroznak termelővállalkozásokat is hitellel. Az ingatlanberuházásoknál az építési vállalkozók részéről közvetve finanszírozást, a hitelt felvevők részéről azonban vagyoniérték-képződést, ha tetszik, bizonyos értelemben fogyasztást finanszíroznak meg. Hiszen ha nem venné meg a hitelfelvevő az ingatlant, akkor fogyasztási kiadásai körében megjelenne a lakásbérlet. Mint az adatok mutatják, egyre inkább eltolódik a bankok tevékenysége a fogyasztási hitelek, sőt alapvetően az ingatlanhitelezés felé. Ez ugyan a reálkapacitások magasabb kihasználását teszi lehetővé, de oly módon, hogy minden piaci szereplő túlnyújtózkodik a takaróján, ahogy maga az állam is! Hiszen a deficit finanszírozására kibocsátott állampapírok a jövőbeni adójövedelmeket előlegezik meg (holott már a tizenkilencedik században állampénzügyi bölcsesség volt, hogy az államnak csak olyan esetekben érdemes eladósodnia, ha beruházásokat hajt végre) (Botos, 2006). A beruházások a jövőben megtermelik a jövedelmeket, amelyekből jut a hitelek szolgálatára. Azért tartotta ezt Kautz Gyula, a Magyar–Osztrák Bank elnöke, jeles közgazdász indokoltnak, ugyanis így az a generáció fizeti meg az államilag finanszírozott infrastruktúra-létesítmények költségeit hitel törlesztésére szolgáló adórészával, amelyik élvezi is annak a létesítménynek a hasznát. Nem lehet ugyanis elvárni, hogy az ilyen hosszú lejáratra térülő, ámde a közösség egészének folyamatosan szükséges beruházásokat a *jelenlegi adófizetők* pénzéből valósítsák meg. A jelen generáció adóját

kellene hogy megemeljék e célból, de ők csak egy szerény töredékét élveznék a beruházásokkal generált összes haszonnak. Ha tehát van mód a hitelfinanszírozásra, az ilyenkor észszerűnek látszik.

A mai közgazdászok is „felfedezik” ezt a régi bölcsességet. A közelmúltban nagyon tanulságos mű jelent meg a válság kapcsán az ún. „public investment”, tehát a közösségi beruházások finanszírozásáról (Truger, 2015). A szerző arról ír, hogy az ún. *arany-szabály* címén *kivenné a folyó költségvetés egyenlegéből* a közösségi, jövőbeli versenyképességet megalapozó beruházásokat. Ne kelljen a jelenleg megszorításokra kényszerített országoknak ezek mértékében is folyó költségeiket csökkenteni. Hiszen ez ugyanazt jelentené, mintha megemelnék az adóikat. A csökkenő állami kiadások miatt kényszerűen átvállalt oktatási, egészségügyi költségek ugyanis egyfajta „adót” jelenthetnek a polgárok számára. Ezzel javasolta Truger segíteni azokon az országokon, amelyek napjainkban ilyen lehetőség híján egyre mélyebbre süllyednek a rendkívüli helyzetek miatti megszorítások mocsarába. Nincs beruházás, foglalkoztatásnövelés, adóbevételek, így a válságból nem tudnak kilábalni.

A pénzügyi szektor azonban, mely a finanszírozás révén részesedik minden üzletből, egyre növeli részesedését a GDP-ből, s a vagyona is nő, arányaiban is, a nemzeti vagyon ágazati megoszlásából. Ezt a jelenséget *finanszírozási* nevezük (Botos-Botos, 2014). A finanszírozás gyakorlatilag a jövedelem differenciák növekedésének a következménye. Rengeteg felhalmozott profit van, ami értékpapír formában vár reálberuházási lehetőségre – ha lennének ilyenek. Ezek híján azonban pénzügyi befektetéseket keresgél, s óhatatlanul belebonyolódik az öncélú spekulációba (aminek a reálgazdasági hatások nélküli pusztító pénzszerzés csak a célja).

Nyilván egy ponton túl a finanszírozás sem növekedhet vég nélkül. Eléri a határát, amikor a kamatterhek már a fogyasztás visszafogására kényszerítenek. Ekkor az összkereslet nem bővül tovább. A jövedelmek ugyanis kellenek a kamatszolgáltatásra, így nem nő a lakosság fogyasztása. Ekkor már nem lesz értelme a kapacitások bővítésének, jobb kihasználásának a fogyasztási hitelek terhére. Ahhoz azonban, hogy a jelen termelési szint legalább fennmaradjon, a hitelállományának nem szabad csökkennie. Ezért olyan kardinális kérdés a hitel mennyisége a gazdaságban! Ha hirtelen lecsökkenne, vissza kellene állnia egy alacsonyabb fogyasztási szintre, hirtelen sok kapacitás válna fölöslegessé. Ez nemcsak a tőke profittermelési lehetőségeit szorítaná vissza, de nagy valószínűséggel a foglalkoztatást is, s máris megindulna a lefelé menő spirál.

A jövedelmeken való végleges osztozkodás rendszerén tehát – mind nemzeti, mind nemzetközi keretekben – változtatni kellene. A fogyasztás növelésére szolgáló jövedelmeket véglegesen oda kellene adni a fogyasztóknak. Csakhogy ez a reálberuházásokat működtető tőkések érdekével ütközik! Nem bánják, ha a fogyasztók hitelből fogyasztanak, és ezáltal a pénzügyi szektor gyarapszik. Ez már a makroökonómia problémája. Olykor egyébként a cégkomplexum holdingjában benne van maga a pénzügyi intézmény is, így tehát dupla a haszon... (lásd Porsche Bank + Porsche autógyártó cég).

A bérből élők és a profit arányát részben a magánmegállapodások arányosabbá válása segítené, amihez kevesebb remény fűzhető. Másrészt viszont a progresszívebb, közösségi szükségleteket jobban figyelembe vevő adórendszerek bevezetése javíthatna

a helyzetten. Azonban ennek megvalósítása sem egyszerű! Különösen, amikor elhitték a társadalommal a „trickle down economy” tételét: a törvényhozók hajlanak a gazdagok számára kedvező adótörvények meghozatalára, mondván, hogy az „lecsurog” a beruházások révén a szegényebbekhez is. Amit viszont láthatóan nem igazolnak a foglalkoztatási és jövedelmi adatok.

A nemzetközi gazdasági együttműködésben ugyancsak szükséges lenne radikálisan átalakítani a fejlett és fejlődő országok gazdasági kapcsolatrendszerét. A fejlődőek támogatása a jelenlegi formájában messze nem kielégítő, és kevés a remény, hogy ez megváltozik. Hiszen a globalizmus a kínálózó előnyök megragadásán alapul, s adottságnak veszi a fejlődő országok szegénységét, az ebből fakadó kényszerűen alacsony béreket. (Holott, bizonyos értelemben ezt maga a globalizmus okozza, amint erre Rodrik és Stiglitz is rámutat.) A fejlődő országoknak alig van esélyük arra, hogy a fejlett országok éles versenye miatt a helyzetükből kitörjenek, hacsak nem *a fejlesztő állam* koncepciójával, ami azonban minden bizonnyal számos ponton ütközik a globalizmus jelenleg érvényes „játékszabályaival”.

Enélkül viszont feltétlenül megerősödhetnek az újkori népvándorlások, pedig már most is erősen megrázzák a fejlett világot! A fejlett világban a népességfogyás, a fejlődőkben meg a túlszaporodás jelent gondot. A migráció fokozódására már csak azért is sor kerül, mert nemcsak a fejlődő országokból áramlik ki a sok, megélhetést kereső ember, de a fejlett országok is igényelnek utánpótlást, mivel munkaerőhiánnyal küdenek. Ez már most erős szívóhatást jelent. A világ népességben bővelkedő területein jelentkező embertöbblet mindenképpen utat tör magának a fejlett világ felé, hacsak a piac nem teremti számukra megélhetést helyben. Pontosabban, az erre kondicionált intézkedésekkel, fejlett országok segítségével létrehozandó piac. Hogy mennyiben jelent e migráció valós megoldást az előregedő társadalmak problémájára, súlyos kérdés.

ZÁRÓGONDOLATOK

Igazság szerint *itt elértünk a közgazdaság határaihoz*. Valójában már jogi, sőt, politikai problémákba bonyolódunk. A törvényhozás, a hatalmi mechanizmusok működése vált problematikuská. Hiszen a jövedelmeken való osztozkodás nem Istentől kapott törvényeken, hanem emberek által meghozott döntéseken, törvényeken alapul, mint ahogy a pénzteremtés szabályozása és a monetáris politika is. De felmerül a kérdés: a demokráciában kik hozzák a törvényeket? S ezzel már eljutottunk a Stiglitz által teljes világossággal megfogalmazott problémához: *annak van joga, akinek pénze van*. (Legalábbis az USA-ban így van. Amerikában a leggazdagabbak úgy támogathatják – korlátozás nélkül – a demokratikus választásokat, hogy elérhetik a nekik kedvező elveket valló jelöltek győzelmét. A kampányhoz a média is rendelkezésükre áll, hiszen gyakorlatilag azok is nagy pénzügyi érdekcsoportok kezében vannak. Tömören: a *demokrácia válságáról* beszélhetünk.)

Maga a tény, hogy az értelmiség nem mentes a politikai befolyásoktól, oda vezet, hogy sikerrel válhatnak uralkodóvá olyan eszmék, amelyek gyakorlatilag csak rétegér-

dekeket szolgálnak. A többség elfogadja őket, mert elhiszi az értelmiségnek, hogy igaz, amit mond (Stiglitz, 2013). Amerikában ilyen a már idézett „trickle down economy” elve, nálunk pedig a szociális jelző nélküli, fundamentalista piacgazdaság üdvöztető nézetrendszere. Ez is, mint amerikai „nagybátyja”, abból indul ki, hogy létezik olyan piac, amelyet a tankönyvek feltételeznek: monopóliumok nélküli, kiigazítási mechanizmusokat működtető rendszer. Nincs járadékvadászat, az adórendszerek igazságosak, a bankszabályozások lazítása kizárólag a hatékonyabb gazdálkodás érdeke. Sajnos ezeket a feltételezéseket a való élet nem igazolja. A piac szorosan összefonódik az állammal. Nálunk a legnagyobb megrendelő az állam; sok helyen az állami támogatástól, a juttatott EU-alapoktól függ a vállalkozások sorsa. Milyen szabadpiac ez? Szerencsére nálunk számos olyan állami beavatkozással is találkozunk, amelyek a fentiekben bírált amerikai jelenségekkel éppen ellentétesek.

Rajan, Stiglitz és mások is leírják, hogy az USA-ban a jogszabályalkotók és az üzleti élet közötti kapcsolat igen erős. A magas rangú pénzügyi hivatalnokok, döntéshozók szinte átjárnak a cégek igazgatóságaiból az állami hivatalokba, és fordítva. Nyilván nem véletlen az ilyen kapcsolat... Rendkívül erős a lobbitevékenység az olyan jogszabályokért, amelyek az üzleti élet bizonyos szereplőinek kedveznek. Kiváló példa erre a bankszektor liberalizációja.

Sőt a kialakult helyzet még mélyebb válság eredménye. Ez a válság maga az ökológiai keretfeltételek romlása. Nem akarjuk tudomásul venni, hogy a Föld valóban nem bír el egy dinamikusan növekvő, amerikai életszínvonalat megcélzó embertömeget. Legjobb esetben *fenntartható fejlődésről* beszél a modern közgazdaságtan. Pedig még ennél is drasztikusabban kellene újrafogalmazni az új szakasz érvényes közgazdaságtanát. Meg kell találni a „no growth” elméletét, ami azt jelenti, hogy a fenntartható Föld, fenntartható társadalom társadalomtudományi szabályainak összességét kell megkeresni, benne a gazdaságét is. Rá kell döbbernünk, hogy milyen *hosszú távú pénzügyi tervezéssel lehet méltóságban végigélni az életünket*, hogy milyen gazdasági értéke van a gyermekvállalásnak, hogy milyen értelmes és felvilágosult módjai vannak a családtervezésnek, hogy a bőség társadalmának pazarlását meg kell szüntetni, s vissza kell hozni a mértékletesség erényét a társadalmi gyakorlatba. Nevezhetjük ezt Zsolnay László nyomán buddhista közgazdaságtannak is. Mindenesetre az ökológiai közgazdaságtan atyjai, Joseph Cornelius Kumarappa (a nevét sem ismerik hazánkban) és Ernst F. Schumacher (őt legalább *A kicsi szép* c. könyvéről talán) évtizedekkel ezelőtt megfogalmazták azokat a törvényszerűségeket, amelyek *a fenntartható élethez* kellenek. (Már idéztük Schumachertől az adekvát technológiát, de nem hangsúlyoztuk eléggé a *természet mint tőke értelmezését*.) (Botos, 2015a; 2016b.) Márpedig ha nem alakítjuk ki azt az *ökológiai gazdaságtant*, amely a Naprendszer felé nyitott Földünk energiabiztosítását *alapvető kérdésként* kezeli, és a megújuló energiákra rendkívül nagy hangsúlyt fektet, akkor biztos, hogy mégiscsak elérjük Meadows látomását: *A növekedés határait*.

És a történelem végét; de nem Fukuyama optimista látomásának megfelelően. A liberális demokrácia ugyanis, úgy tűnik, nem a történelmileg célzatos fejlődés végpontja. Torzítóan hatnak rá a csoportérdekek és azok önző piaci képviselői. A liberális demokrácia és a szabadpiac nem alkotnak feltétlenül harmonikus együtttest. A szabadpiacot

eltorzítják, s a polgárokat gyakran félreorientálják. Így azok „demokratikusan” önmaguk érdeke ellen döntenek. Meg kell tehát találni azokat a *morális alapokat*, amelyeken a demokratikus társadalom működtethető, a piac és állam észszerű együttműködése megvalósítható, és a szabadság és szabályozás megfelelő kombinációja egy fenntartható világ lehetőségét megteremti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Botos József – Botos Katalin (2014): A kettőszakadt ország. In: *Fejlesztési stratégiák – Finanszírozási alternatívák*. Szerk. Katona Klára, Schlett András, Heller Farkas Könyvek 1., Pázmány Press.
- Botos Katalin (2006): Gondolatok az állampénzügyekről Kautz Gyula könyve alapján. *Statisztikai Szemle*, 84. évf., 7. sz., 675–692.
- Botos Katalin (2015a): A három tőke: melyik a szűkös elem. *Tér – Gazdaság – Ember*, 3. évf., 2. sz., 9–23.
- Botos, Katalin (2015b): Effects of Income Inequalities: Society and Economy. *Public Finance Quarterly*, Vol. 60, No. 3, 384–395.
- Botos Katalin (2016a): Gandhi harcostársa. *Valóság*, 59. évf., 8. sz., 1–11.
- Botos, Katalin (2016b): Money Creation in the Modern Economy. *Public Finance Quarterly*, Vol. 61, No. 4, 442–457.
- Dardot, Pierre – Laval, Christian (2013): *A globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*. EgyKettő Kiadó, Budapest.
- Fukuyama, Francis (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Martus Bettina Szandra (2016): Munkahelyteremtés nélküli növekedés: a strukturális változások hatása. *Pénzügyi Szemle*, 61. évf. 2. sz., 248–268.
- Rajan, Raghuram G. (2010): *The Fault Lines. How Hidden Fractures Still Threaten the World Economy*. Princeton University Press, Princeton.
- Reich, Robert B. (1992): *The Work of Nations*. Vintage Books, New York.
- Rodrik, Dani (2015): *A globalizáció paradoxona. Demokrácia és a világgazdaság jövője*. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Schumacher, Ernst F. (2014): *A kicsi szép*. Katalizátor Kiadó, Budapest.
- Stiglitz, Joseph E. (2013): *The Price of Inequality. How Today's Divided Society Endangers Our Future*. W. W. Norton & Company, New York.
- Stiglitz, Joseph E. (2016a): *The Great Divide. Unequal Societies and What We Can Do About Them*. W. W. Norton & Company, New York.
- Stiglitz, Joseph E. (2016b): The Real Issues of the Eurozone and How to Solve Them. *Social Europe*, 8 September, www.socialeurope.eu/the-real-issues-of-the-eurozone-and-how-to-solve-them.
- Truger, Achim (2015): *Implementing the Golden Rule for Public Investment in Europe*. Materialien zu Wirtschaft und Gesellschaft, 138. Arbeiter Kammer, Wien.